

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۲/۳۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۶/۱۸

نقش و طرح در قالی‌های عمواوغلی

شکوفه مصباحی

کارشناس ارشد، پژوهشکده حفاظت و مرمت آثار تاریخی - فرهنگی

E-mail: Mesbahi.sh@gmail.com

چکیده

برادران عمواوغلی از بنیان‌گذاران و احیاکنندگان قالی‌بافی معاصر در شهر مشهد هستند. قالی‌های ایشان به دلیل ویژگی‌های ناب و منحصر به فردی که دارد، از بسیاری قالی‌های دیگر متمایز شده است. نگارنده در این مقاله به بررسی، دسته‌بندی و معرفی طرح و نقشه بافته‌شده در متن و حاشیه قالی‌های مختلف ایشان، پرمصرف‌ترین نقشه‌ها، بیشترین ساختار در طراحی، تناسب اجزای قالی، نقش مایه‌های مصرفی و... و مارک‌های «عمواوغلی» و «عمواوغلی ۱۱۰» پرداخته است. طرح قالی‌های ایشان یا اقتباسی است، مانند طرح‌های شیخ‌صفی، چلسی و... یا ابداعی است، مانند طرح کوزه‌کنانی. در هر دو مورد، تحت تأثیر طرح‌های اصیل شمال شرق ایران و سبک هرات است. در تولیدات ایشان علاوه بر

قالی‌های بسیار نفیس که اغلب ریزبافت و با نقوشی ظریف و پیچیده هستند، قالی‌های معمولی با طرح‌های خلوت، نقوشی درشت و حتی هندسی و کف‌ساده با رج‌شمار پایین نیز مشاهده می‌شود که در این نوشتار به تمامی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در ادامه مقاله، چند نفر از طراحانی که با برادران عمواوغلی همکاری کرده‌اند و به گونه‌ای در شاخص‌شدن تولیدات ایشان نقش داشته‌اند، مانند استاد طاهرزاده بهزاد، استاد صنعت‌نگار و... معرفی شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: قالی مشهد، قالی موزه‌ای، قالی عمواوغلی، بافت مارک و کتیبه در قالی، طرح و نقش، بزرگان قالی‌بافی مشهد.

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴

۹۹

■ مقدمه

با پایتخت شدن تهران و رونق گرفتن سفرهای اروپایی و شیوه مملکت داری پادشاهان قاجار، زندگی پرتجمل و خوش رنگ و لعاب درباری رونق گرفت. قالی در زندگی و فرهنگ اجتماعی ایرانیان اهمیت بسیار یافت و خانواده های مرفه به داشتن یک یا چند قالی علاقه مند شدند.

عبدالمحمد عمواغلی، علیخان عمواغلی، حاج علی خامنه ای و محمد ابراهیم مخملباف را می توان از بنیان گذاران و احیا کنندگان قالی بافی معاصر در مشهد دانست. قالی های تولید شده در کارگاه های ایشان از مهم ترین قالی های دوره عطف قالی بافی در مشهد است.

نویسنده در این مقاله بر اساس پژوهش انجام داده در خصوص عمواغلی ها و تولیدات ایشان، به مطالعه و معرفی نقوش و طرح های بافته شده در قالی های مختلف برادران عمواغلی و مارک هایی که بر تولیداتشان زده اند، پرداخته است.

پژوهش به صورت میدانی و با بررسی تخصصی بسیاری از قالی های متنوع عمواغلی (اعم از قالی های پرآوازه و نفیس و قالی های بسیار معمولی ایشان) که در موزه ها نگهداری می شود و سپس مطالعه کتابخانه ای و مصاحبه های انجام شده با بازماندگان و آشنایان این خاندان، محقق شده است.

نقوش و طرح های بافته شده در قالی های عمواغلی

تعداد بسیاری از طرح های قالی های عمواغلی تحت تأثیر سبک هرات و قالی های قدیم شرق ایران است. از ویژگی های این قالی ها می توان به گل های درشت شاه عباسی با بندهای بسیار ظریف و نازک ختایی، بافتی فشرده، زمینه ای با رنگ مایه تیره و اغلب به رنگ قرمز سیر یا سرمه ای سیر اشاره کرد. در برخی

قالی های قدیمی شرق ایران، ترکیبی از طرح اسلیمی و به خصوص اسلیمی های ماری درشت به همراه طرح افشان با ختایی ها و گل های شاه عباسی نیز بافته شده است. نمونه تعدیل شده این نقوش و طرح ها در طرح قالی های عمواغلی به خوبی نمایان است.

تمام قالی های آن ها شهری باف است و طرح هایشان با خطوط نرم و منحنی کشیده شده اند؛ به استثنای معدود قالی هایی که طرح آن ها برگرفته از طرح قالی ایلات ترکمن است. این قالی ها که تعدادشان به نسبت دیگر طرح های بافته شده، بسیار کم است، در کارگاه عبدالمحمد بافته شده اند. نقش مایه بافته شده در این قالی ها به صورت واگیره و تکراری است و با خطوط شکسته و هندسی اجرا شده است.

پرمصرف ترین نقشه قالی در کارگاه برادران عمواغلی به ترتیب، نقشه های یک چهارم، واگیره یا بندی، یک دوم و یک هشتم است و بیشترین ساختار طرح قالی های برادران عمواغلی طرح های «لچک و ترنج» و «افشان» است.

در قالی های ایشان، ترنج ها اغلب گرد و در برخی موارد بیضی طراحی شده اند. به طور معمول، نقشه لچک در قالی های ایشان یک چهارم نقشه ترنج مرکزی همان قالی است، ولی در نمونه هایی نیز لچک ها به نوع دیگری طراحی شده است. طول ترنج در بیشتر قالی های ایشان یک سوم طول زمینه قالی است.

نقشه تمام قالی ها دارای متن و حاشیه است. در بیشتر قالی های عمواغلی عرض حاشیه ها یک پنجم یا یک ششم عرض قالی در نظر گرفته شده است. حاشیه هر قالی شامل یک حاشیه اصلی (حاشیه بزرگ) و چند حاشیه کوچک است که به صورت منظم دور تادور متن قالی را فرا گرفته است. در بیشتر نمونه ها، یک یا دو و در مواردی سه حاشیه باریک به صورت قرینه در طرفین حاشیه بزرگ قالی، طراحی و بافته شده است. در برخی قالی ها نیز قرینه سازی نشده و در یک طرف

حاشیه بزرگ، یک حاشیه باریک و در طرف دیگر آن دو حاشیه باریک اجرا شده است. تعداد حاشیه در قالی های برادران عمواغلی سه، چهار و پنج ردیف است. در چند قالی خاص، شش ردیف هم بافته شده است.

برای جداسازی حاشیه ها از همدیگر، در حد فاصل حاشیه ها و در طرفین آن ها نوارهای باریکی با طرح گل و نقوشی ریز بافته شده است که به آن «زنجیره» می گویند. تعداد این زنجیره ها در بیشتر قالی های عمواغلی چهار الی هفت ردیف و در برخی نمونه ها نه ردیف است.

ساختار طرح حاشیه به صورت «واگیره» است. بیشترین طرح در حاشیه قالی های عمواغلی، گل های درشت شاه عباسی با بندهای ختایی است که گاه با یک یا چند نوع از اسلیمی ها و گاه با برگ های بلند کنگره ای و در مواردی نیز با هر دو نقش مایه فوق ترکیب شده است. دومین طرح به کار برده شده در حاشیه قالی های ایشان، طرح «قاب - کتیبه ای» است. در این طرح نیز از نقش مایه های گل شاه عباسی و بندهای ختایی استفاده شده است.

از دیگر مشخصه های نقشه قالی های عمواغلی و به خصوص قالی های نفیس، می توان به تراکم طرح و نقش و بافت نگاره های فراوان و ظریف اشاره کرد. نقوش بافته شده در بیشتر قالی های ایشان و حتی زمینه متن در قالی های لچک و ترنج، بسیار پُرکار و شلوغ است. ذکر این نکته لازم است که در مواردی قالی، قالیچه و کناره «کف ساده» و همچنین آثاری با نقوش خلوت تر نیز در تولیدات آن ها دیده می شود. طرح این قالی ها بیشتر لچک و ترنج است و از تولیدات معمولی در دوره دوم فعالیت علیخان است.

نقوش پرمصرف در قالی های برادران عمواغلی عبارت اند از: انواع گل های شاه عباسی، گل های گرد، برگ کنگره ای، برگ های ساده، غنچه ها، بندهای نازک

ختایی و انواع اسلیمی ها، اعم از اسلیمی ابری، اسلیمی دهن آزدردی و به خصوص اسلیمی گل دار.

خاص و ابداعی ترین طرح در قالی های آن ها، طرح معروف به «کوزه کنانی» است که از نقشه های ناب و منحصر به فرد عبدالحمید صنعت نگار است. این طرح به نام سفارش دهنده آن، یعنی آقای کوزه کنانی^۱، معروف شده است. نقشه کوزه کنانی در واقع طرح افشان و بسیار شلوغ و پرنقش و نگاری است که بندهای ختایی و نقوش بسیار ظریف و منحنی آن از داخل گلدانی به نسبت بزرگ و سنگین روییده است. این گلدان در قسمت میانی و پایین متن قالی طراحی شده است. به دلیل پرکار و بسیار ریز نقش و نگار بودن لازم است این طرح در قالی هایی با رج شمار به نسبت بالا بافته شود. به احتمال زیاد، تمام قالی های عمواغلی بافته شده با این طرح در کارگاه های عبدالمحمد بافته شده است.

بیشترین طرح بافته شده، لچک و ترنج است. در آن به دلیل ساختار نقشه، تعادل و تقارن بسیار مشهود است. شاید به همین دلیل همواره پرتعدادترین طرح در قالی ایرانی به شمار می آید. معروف ترین و متداول ترین طرح لچک و ترنج تولید شده توسط برادران عمواغلی، طرح «شیخ صفی» است. این طرح که توسط بسیاری از تولیدکنندگان دیگر نیز بافته شده است، برداشتی از طرح قالی صفوی معروف به شیخ صفی است. لچک و ترنج گرد با شانزده کلاله و دو قندیل. این طرح توسط عبدالحمید صنعت نگار برداشت و اجرا شده است و فراوان در قالی های عبدالمحمد و علیخان در رج شمارهای مختلف و سایزهای متفاوت دیده می شود. «لچک و ترنج خورشیدی» دومین طرح از این گروه است که در تولیدات ایشان زیاد بافته شده است.

در اوایل دوره احیای هنر قالی بافی و در کارگاه های برادران عمواغلی، نقاشان و طراحان

قالی از عکس‌های موجود از قالی‌های قدیمی ایران، طرح قالی را برداشت کرده و آن را با تغییراتی مجدد اجرا می‌کردند. عبدالمحمد و علیخان دو کتاب چاپ انگلستان داشته‌اند که در آن‌ها تصاویر قالی‌های صفوی و قدیمی ایران که در موزه‌های جهان نگهداری می‌شوند، چاپ شده بود. از روی آن نیز سفارش طرح می‌گرفته‌اند. از جمله نمونه‌های بسیار نادر و ارزنده این طرح‌های اقتباسی در قالی‌های عمواغلی می‌توان به طرح‌های معروف به چلسی، موج دریا، شکارگاه، گلدانی و شیخ‌صفی اشاره کرد. در مقاله یادگارهای ارزشمند عمواغلی آمده است: «قالی شکارگاه یکی از قالی‌های نفیس و گران‌قیمت است که توسط عمواغلی بافته شده است. در یکی از نشریات خارج از کشور نوشته شد که قالی شکارگاه که در حدود ۱۳۱۳ الی ۱۳۱۵ شمسی در کارخانه عمواغلی در مشهد بافته شده، در قالی‌فروشی‌ای در شهر هامبورگ دیده شده است. یکی از کارشناسان اشیای عتیقه گفته است: اگر برای مجسمه ونوس و مجموعه تابلوهای رافائل و میک‌آنژ که در موزه لوور است توانستید قیمتی بگذارید، می‌توانید برای این تابلوی شکارگاه که ۸۶ متر است نیز قیمتی بگذارید» (خوشروی‌صفت، ۱۳۶۷، ۱۸).

در آستان قدس رضوی کناره‌های کف‌ساده بسیار معمولی و بلندی موجود است که در دوره دوم فعالیت علیخان بافته شده است. این کناره‌ها در سه رنگ زرد، قرمز و آبی است. قبل‌تر مسیرهای حرکتی در مجموعه بناهای آستان قدس رضوی توسط آن‌ها پوشیده شده بود تا زوآر بتوانند با دنبال‌کردن یک رنگ به حرم برسند و با دنبال‌کردن همان رنگ بازگردند.

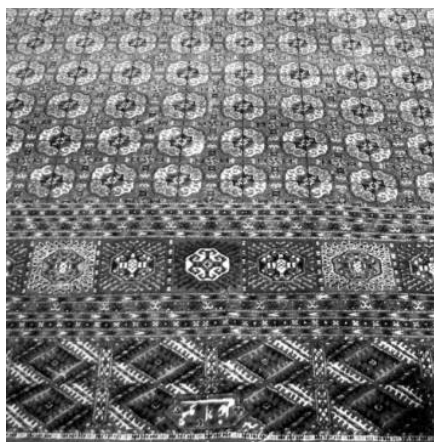
از تولیدات کمیاب در کارگاه عبدالمحمد عمواغلی که کمتر کسی از آن اطلاع دارد، بافت قالی تصویری است. یک نمونه آن قالیچه بسیار نادری است که در انبار مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود.

بنا بر نظر کارشناسی تورج ژوله: «به طور یقین از تولیدات کارگاه عبدالمحمد است و طرح آن تصویر آقای کوزه‌کنانی می‌باشد.»^۲ به نظر می‌رسد این تنها نمونه قالی تصویری بافته‌شده در کارگاه عبدالمحمد نباشد. آقای شش‌کلانی در مصاحبه خود مطلبی را بیان می‌کند که نوعی سند شفاهی به شمار می‌رود: «رضاشاه هر وقت به مشهد می‌آمد، سری هم به کارگاه می‌زد. در قالی شکارگاه که شمشیر در دست رضاشاه بود، تصویر برعکس بافته شده بود؛ به همین دلیل، شمشیر را در دست چپ شاه نشان می‌داد. رضاشاه با دیدن آن گفت: عمواغلی، عیب این را برطرف کن. عبدالمحمد منظور او را نفهمید. سال دیگر که رضاشاه آمد، گفت: این بدمنصب را درستش کن و این شمشیر را بده به دست راستش.»^۳

در تولیدات کارگاه علیخان طرح‌های تصویری و نقش‌مایه‌های جانوری و انسانی به هیچ عنوان تولید نشده است.

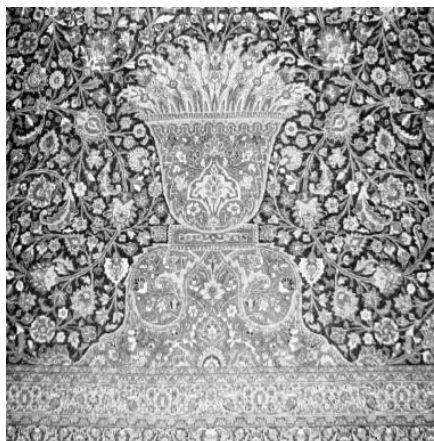
تصویر ۱. قالیچه تابلویی با تصویر کوزه‌کنانی، از تولیدات عبدالمحمد، مجلس شورای اسلامی

تصویر ۳. نقشه ترکمن، تولید عبدالمحمد، موزه فرش ایران

تصویر ۲. نقشه موج دریا، تولید عبدالمحمد، کاخ ملت

تصویر ۵. طرح گلدان در نقشه کوزه کنانی

تصویر ۴. نقشه کوزه کنانی، تولید عبدالمحمد، موزه فرش ایران

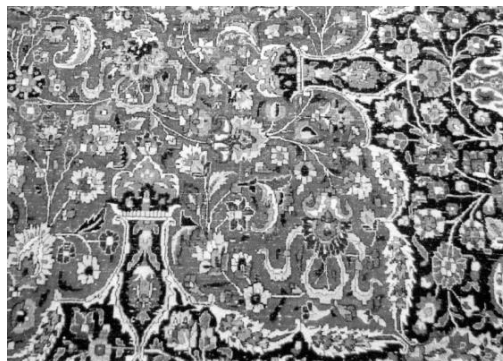

تصویر ۶. نقشه لچک و ترنج کف ساده، تولید علیخان، موزه فرش

دوفصلنامه
علمی - پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره ۲۷
بهار و تابستان ۱۳۹۴

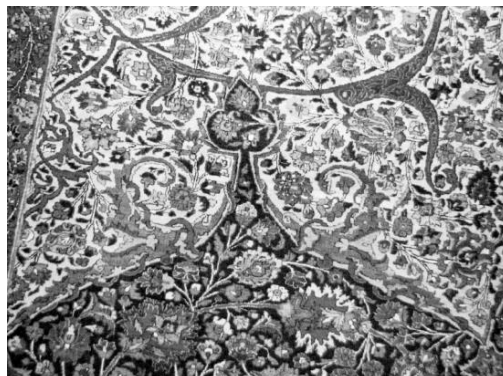
۱۰۳

تصویر ۷. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

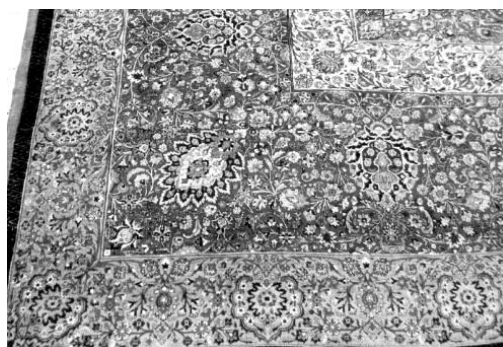
تصویر ۸. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

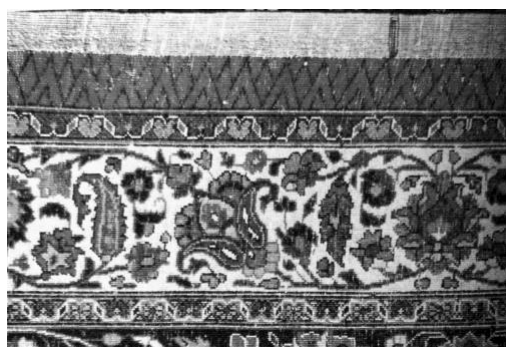
تصویر ۹. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

تصویر ۱۰. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

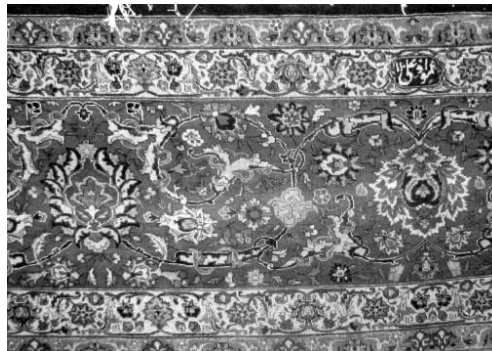
تصویر ۱۱. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

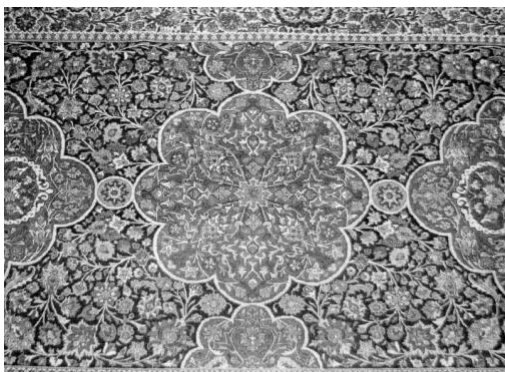
تصویر ۱۲. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

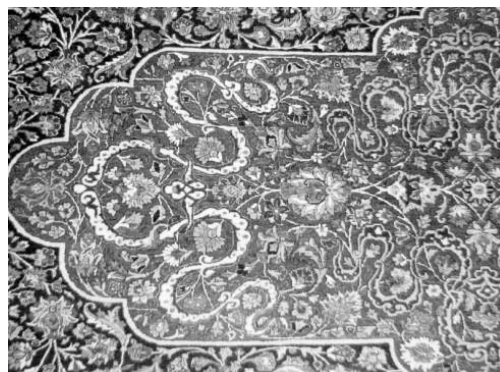
تصویر ۱۴. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

تصویر ۱۳. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

تصویر ۱۶. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

تصویر ۱۵. بخشی از متن یک قالی نفیس عمواغلی

نقشه قالی

یاری کند. عمواغلی‌ها و استادکار بافنده یا میرزای کارگاه‌های آن‌ها با توجه به رنگ‌های متداول در رنگرزی خامه مشهد و با مهارت، ذوق، خلاقیت و تجربه، رنگ هر قسمت از قالی را مشخص می‌کردند. فروردین عمواغلی، دختر علیخان عمواغلی می‌گوید: «پدرم دو کتاب قدیمی داشت. طرح را از آن انتخاب می‌کرد. نقشه‌کش هم داشت. او نقشه‌ها را روی کاغذ مومی قدیمی که با دست شطرنجی شده بود، می‌کشید. آن‌ها را روی تخته‌های چوبی افقی می‌چسباند. از روی آن اوستا می‌خواند و شاگردها قالی را می‌بافتند.»^۴

امروزه نقشه قالی بر روی کاغذهای شطرنجی مخصوص نقشه فرش اجرا می‌شود. قدمت این کاغذها به مدت‌ها بعد از ورود صنعت چاپ به ایران می‌رسد. در قدیم متداول بود استادکاران با دست و به کمک قلم فلزی کاغذهای شطرنجی تهیه کنند که به آن کاغذ «الیجه» می‌گفتند. نقشه قالی‌ای که قالی‌بافان در کارگاه‌های عمواغلی در اختیار داشتند، به سبک «سیاه‌قلم» بود که بر روی همین کاغذهای الیجه کشیده می‌شد. طرح قالی را روی آن می‌کشیدند و خانه‌هایی را که خطوط طرح از آن عبور کرده بود، با رنگ، سیاه می‌کردند؛ به همین دلیل، یک طرح رنگ‌آمیزی‌شده کوچک نیز تهیه می‌شد تا بافنده را در انتخاب رنگ

مارک قالی برادران عمواوغلی

در دوره عبدالمحمد عمواوغلی و حتی پیش از او معمول بود که تولیدکنندگان بر روی قالی‌های خود «مارک» می‌زدند.

مارک قالی‌های عبدالمحمد عمواوغلی و علیخان عمواوغلی به ترتیب «عمواوغلی» و «عمواوغلی ۱۱۰» بوده است. علیخان برای تفکیک مارکش به جای نام علی، معادل حروفِ ابجد آن را کنار نام فامیل خود می‌نوشته است. برخی از قالی‌های نفیس عمواوغلی بدون مارک هستند، مانند چندین تخته قالی با طرح کوزه‌کنانی که از آن‌ها در موزه فرش و کاخ موزه سعدآباد نگهداری می‌شود. ذکر این نکته لازم است که این قالی‌ها از تولیدات کارگاه عبدالمحمد است.

برادران عمواوغلی در قالی‌هایشان مارک خود را به صورت قابی کتیبه‌مانند و کوچک بر روی نقوش حاشیه باریک قالی زده‌اند؛ به استثنای چند نمونه که در آن یا مارک در داخل گل شاه عباسی داخل حاشیه است، یا مستقیم بر روی زمینه حاشیه و به جای بخشی از نقش آن آمده است.

رنگ بافته‌شده در زمینه این قاب - کتیبه‌ها، به ترتیب میزان به کاربرده‌شده در قالی‌ها، عبارت‌اند از: رنگ‌های لاک، کرم و آبی پررنگ. در بیشتر این آثار، رنگ زمینه قاب - کتیبه‌ها با رنگی مخالف رنگ زمینه حاشیه باریک هم‌جوارش بافته شده است؛ ولی به ندرت دیده می‌شود که رنگ این قاب با رنگ متن حاشیه یکسان باشد.

رنگ نوشتار مارک نیز به ترتیب میزان به کاربرده‌شده در تولیدات ایشان، عبارت است از: رنگ‌های سرمه‌ای، آبی پررنگ، کرم و لاک.

در برخی قاب - کتیبه‌ها از طرح ساده ختایی برای تزئین فضای اطراف نوشته «عمواوغلی» یا «عمواوغلی ۱۱۰» استفاده شده است.

همان‌گونه که آمد، بیشتر قالی‌های برادران

عمواوغلی دارای مارک است. آن‌ها در اواخر بافتن قالی، بر آن مارک می‌انداخته‌اند. جای مارک قالی‌های ایشان همواره در بالای قالی و در قسمت میانی بالاترین حاشیه باریک است؛ به استثنای چند قالی، از جمله قالی سفارشی سفارت فرانسه که کتیبه آن در داخل قابی در حاشیه بزرگ بالایی قالی آمده است. رنگ زمینه این قاب - کتیبه با رنگ زمینه همان حاشیه یکی است و در آن آمده: «پاریس سفارت دولت علیّه شاهنشاهی ایران عمواوغلی».

و نمونه دیگر، قالی سفارش رضاخان است که در آن مارک در حاشیه باریک داخلی زده شده است. با بررسی نمونه‌های موجود، به نظر می‌رسد این تنها نمونه‌ای است که عبدالمحمد نام خویش و نام شهری را که قالی در آن بافته شده، در مارک آورده است. در آن آمده: «مشهد عبدالمحمد عمواوغلی» و اوغلی را به صورت «اغلی» نوشته است. در همین قالی در قسمت میانی حاشیه بزرگ و درست بالای مارک فوق، نام سفارش‌دهنده در قاب - کتیبه‌ای با رنگ زمینه کرم و نوشتار سرمه‌ای رنگ بافته شده است. متن کتیبه فوق عبارت است از: «حسب الامر مبارک بندهگان اعلیحضرت همایونی رضاشاه پهلوی شاهنشاه ایران».

تصویر ۱۷. قالی سفارش رضاخان، تولید عبدالمحمد عمواوغلی

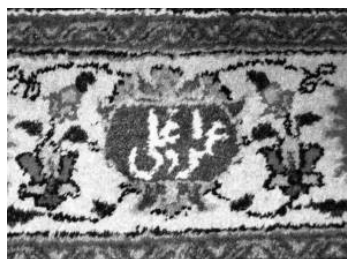
تصویر ۲۰. نمونه‌ای از مارک برادران عمواغلی

تصویر ۱۹. نمونه‌ای از مارک برادران عمواغلی

تصویر ۱۸. نمونه‌ای از مارک برادران عمواغلی

تصویر ۲۲. مارک بافته‌شده بر روی قالیچه‌ای از تولیدات علیخان، منزل دخترش، فروردین عمواغلی

تصویر ۲۱. نمونه‌ای از مارک برادران عمواغلی

را با به‌ثمررساندن قالی معاوضه می‌کنند، حتی نامشان مشخص نیست. به طور معمول، هرگونه اعتبار و ارزش فقط به نام تولیدکننده است و به‌ندرت از سرکارگراها و کارگران نخ‌ریس، رنگرز، چله‌دوان، طراح، نقشه‌خوان، رفوگر و بافنده‌ای که گره گره فرش با زندگی‌شان پیوند خورده، یاد می‌شود. با بررسی‌های انجام‌شده، فقط چند نفر از هنرمندانی که به‌نوعی با برادران عمواغلی همکاری داشته‌اند، شناسایی شده‌اند. در اینجا به هنرمندانی که به‌نوعی در طراحی قالی، همراه عمواغلی‌ها بوده و طراحان تأثیرگذار در تولیدات ایشان بوده‌اند، اشاره می‌شود.

حسین طاهرزاده بهزاد

«استاد طاهرزاده بهزاد، مینیاتوربست، طراح نقوش سنتی، مذهب، نقاش و... توانای قرن معاصر است. وی در سال ۱۳۰۸ش به ریاست بخش نقشه‌کشی مؤسسه قالی تهران و پس از آن ریاست صنایع قدیم

فروردین در منزلش چند تخته قالیچه و کناره بسیار معمولی دارد که آن‌ها را تنها یادگار از تولیدات کارگاه پدر معرفی کرد. کتیبه این بافته‌ها عمواغلی است و مارک علیخان برخلاف انتظار و باور کلی، ۱۱۰ ندارد.

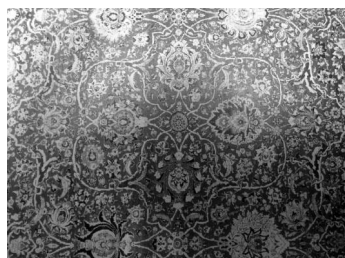
با توجه به تعداد قابل توجهی از قالی‌های نفیس بافته‌شده در کارگاه‌های برادران عمواغلی که فاقد مارک هستند، به نظر می‌رسد برادران عمواغلی مدت‌ها اصراری بر زدن مارک بر روی هر اثرشان نداشته‌اند و بعدها تصمیم به مارک‌زدن و تفکیک تولیداتشان از یکدیگر گرفته‌اند؛ شاید از بدو جداکردن همکاری‌شان، شاید از زمانی که مدیریت کارگاه‌های مختلف را بر عهده گرفتند و شاید به‌دلیل دیگری که در ادامه آورده شده است.

طراحان شناخته‌شده قالی‌های عمواغلی

بیشتر افرادی که در کارگاه‌های تولید قالی، عمرشان

و هنرستان هنرهای زیبا منصوب شد. چند سال نیز در تهیه تزیینات کاخ مرمر و دیگر کاخ‌ها کوشید. کتاب نقشه‌های قالی^۵ او حدود سال ۱۳۱۴ منتشر شد» (مهرپویا، ۱۳۶۸، ۱۶ و ۱۷). گرچه در هیچ منبعی، از همکاری او با عمواوغلی‌ها ذکری نشده است، نویسنده معتقد است که کارگاه‌های قالی‌بافی صاحب‌نام در نیمه اول قرن سیزده شمسی و از آن جمله برادران عمواوغلی، به طور مستقیم یا غیرمستقیم از طرح‌های این هنرمند استفاده کرده‌اند. شاید یکی از دو کتابی که فروردین عمواوغلی آن‌ها را مرجع تهیه

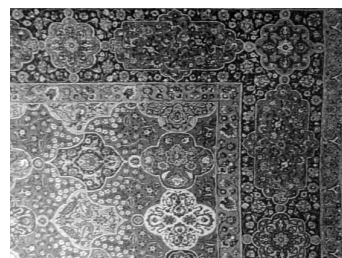
نقشه قالی‌های پدر ذکر کرد، همین اثر بهزاد باشد. در هر صورت، چگونه می‌شود گمان کرد که برادران عمواوغلی از هنر این استاد بنام مینیاتور و طراح سستی بهره نبرده باشند؟! و آیا می‌شود پذیرفت که رضاخان و دیگر صاحب‌منصبانی که به عمواوغلی‌ها سفارش بافت قالی‌های نفیس داده‌اند، از هنر این استاد مسلم زمان خود استفاده نکرده باشند؟!^۶ با بررسی این کتاب به طرح‌های مشابه، اقتباسی و حتی عینی بافته‌شده در قالی‌های برادران عمواوغلی دست یافته شد.

تصویر ۲۵. بخشی از قالی بزرگ پارچه عمواوغلی

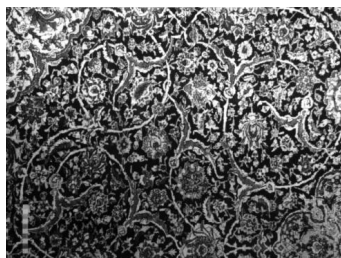
تصویر ۲۴. طرح شماره ۱۳، برداشت از کتاب نقشه‌های قالی، اثر طاهرزاده بهزاد

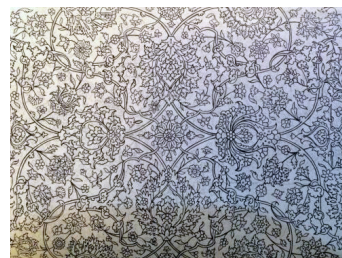
تصویر ۲۳. قالی عمواوغلی

تصویر ۲۸. بخشی از طرح شماره ۱۲، برداشت از کتاب نقشه‌های قالی، اثر طاهرزاده بهزاد

تصویر ۲۷. بخشی از قالی بزرگ پارچه عمواوغلی

تصویر ۲۶. بخشی از طرح شماره ۹، برداشت از کتاب نقشه‌های قالی، اثر طاهرزاده بهزاد

لطیف کریماف

«استاد لطیف کریماف، طراح، نقاش، فرش‌شناس، شاعر و پژوهشگر سرشناس آذربایجان شوروی است. او متولد ۱۹۰۶م است. از پنج‌سالگی، به مدت هجده سال از عمر خود را در ایران گذرانده است

و فارسی را با ته‌لهجه خراسانی صحبت می‌کند و اشعار فردوسی را به‌خوبی می‌خواند. مادرش بافنده قالی بود. نقشه‌کشی فرش را نزد استاد رضا کرمانی آموخت. به کارخانه‌های مخملباف و عمواوغلی‌ها

رفت و آمد داشت. در هجده سالگی در مدرسه صنایع مستظرفه نزد استاد طاهرزاده بهزاد نقشه‌کشی و به‌خصوص طرح‌های اسلیمی را تکمیل کرد. وقتی از عمواغلی‌ها صحبت می‌کند، لبخندی چهره‌اش را فرامی‌گیرد و می‌گوید: با علیخان و محمدخان دوست بودم... کارخانه‌های مخملباف و عمواغلی نقشه‌های مشهور، از جمله لچک و ترنج و ختایی را به من سفارش می‌دادند. وی با بازگشت به زادگاهش، حدود نیم قرن ریاست دانشکده هنرهای تزئینی آذربایجان را عهده‌دار شد و یکی از بنیان‌گذاران اولین موزه تخصصی فرش جهان در باکوست» (گروه نویسندگان، ۱۳۶۷، ۲۶). همان‌گونه که آمد، او از شاگردان بهزاد و از دوستان عمواغلی‌ها بوده و برای آنان طرح قالی می‌کشیده است. این نیز تأییدی بر بهره‌مند شدن برادران عمواغلی از طرح قالی‌های استاد بهزاد است.

عبدالحمید صنعت‌نگار

«استاد عبدالحمید صنعت‌نگار، طراح برجسته قالی مشهد در قرن اخیر است. وی در سال ۱۲۸۷ ش در کرمان متولد شد. پس از مهاجرت به مشهد، به همراه پدر به طراحی و نقشه‌کشی قالی مشغول شد. او برای کمپانی شرق (O.C.M) و برادران عمواغلی، مخملباف و صابر، طرح قالی می‌کشیده است. در سال ۱۳۱۰ طرح اغلب قالی‌های سفارش داده‌شده به عبدالمحمد را او کشید» (صوراسرافیل، ۱۳۸۱، ۱۲۰). شش کلانی در مصاحبه‌اش می‌گوید: «عبدالمحمد عمواغلی نقشه‌کش خوبی داشت. طراحی و نقشه‌کشی قالی‌های او ابتدا توسط عبدالحمید کرمان و بعد توسط عبدالحمید صنعت‌نگار انجام می‌شد. قلم او بسیار تیز و خوب بود.»^۷ و بزمی می‌گوید: «آن زمان از سراسر ایران نقشه‌کش‌ها طرح قالی‌های گفته‌شده را کشیدند و به تهران فرستادند.

طرح صنعت‌نگار برنده شد. از دربار آمدند و دیدند طراح خوب، پشم خوب و تولیدکننده خوب در مشهد هست، قالی‌هایشان را به عبدالمحمد سفارش دادند.»^۸ از صحبت‌ها چنین برداشت می‌شود که هنر این استاد در صاحب‌نام‌شدن قالی‌های عمواغلی و سفارش‌هایی که می‌گرفته‌اند، بسیار مؤثر بوده است. همان‌گونه که گفته شد، معروف‌ترین طرح‌های او که در کارگاه‌های عمواغلی بافته شدند، اول طرح کوزه‌کنانی و بعد از آن طرح لچک و ترنج برگرفته از طرح قالی شیخ‌صفی است.

طراحی و نقشه‌کشی قالی‌های عبدالمحمد ابتدا توسط عبدالحمید کرمان و بعد توسط عبدالحمید صنعت‌نگار انجام می‌شد. شش کلانی می‌گوید: «عبدالمحمد کتابی داشت که در آن عکس قالی‌های قدیمی بود و از آن استفاده می‌کرد.»

خاندان طرح‌چی

«حاج میرزا محمد طرح‌چی، معروف به حاج میرزا محمد نقاش، از طراحان بنام اواخر قرن دوازده شمسی است. او برای کمپانی‌های بزرگ آن زمان و خاندان عمواغلی طرح قالی می‌کشیده است. کارگاه او در خانه‌اش بود. پسرش حاج میرزا عباسعلی طرح‌چی (معروف به نگارنده) و نوه‌اش حاج علی‌اکبر طرح‌چی نیز در آن کارگاه کار می‌کردند. هر سه این اساتید به سفارش برادران عمواغلی و مخملباف نقشه فرش تهیه می‌کردند» (ژوله، ۱۳۷۵، ۱۰۱).

پی‌نوشت‌ها

۱. وی از تجار و بازاریان معتبر و موجه تبریز و از بزرگان مشروطه بود. مانند دیگر متمکنان تبریزی به مشهد مهاجرت کرد و در مشهد نیز بسیار بانفوذ و صاحب‌نام بود. امروزه خانه او در آذربایجان شرقی به موزه مشروطیت تبدیل شده است. عبدالمحمد به سفارش او قالی‌های بسیاری تولید کرده است.
۲. مصاحبه با جناب آقای تورج ژوله، پژوهشگر فرش و نویسنده کتاب قالی خراسان، ۱۳۸۵.

۳. نگارنده درمورد این قالی، سند دیگری پیدا نکرد. این گفته جای تأمل بیشتر دارد.
۴. مصاحبه با خانم فروردین عمواوغلی، نوۀ محمد عمواوغلی و کوچک‌ترین فرزند علیخان، برای این پژوهش و در سال ۱۳۸۵ در منزل شخصی ایشان در شهر مشهد انجام شد.
۵. کتاب نقشه‌های قالی اثر طاهرزاده بهزاد توسط وزارت بازرگانی و پیشه و هنر در چاپخانه مجلس به چاپ رسیده است.
۶. در تزیینات کاخ سعدآباد، آثار استاد طاهرزاده بهزاد موجود است. چهار تابلوی بزرگ اطراف نورگیر در طبقه فوقانی کاخ ملت و تذهیب‌کاری‌های اتاق کار رضاشاه در کاخ سبز، نمونه‌های شاخص سفارش پهلوی به استاد بهزاد است.
۷. مصاحبه اختصاصی با کاظم شش‌کلانی. این مصاحبه در سال ۱۳۸۵ در مشهد و برای پژوهش مربوط به عمواوغلی انجام شد.
۸. مصاحبه اختصاصی با احمد بزمی. این مصاحبه در سال ۱۳۸۵ در مشهد و برای پژوهش مربوط به عمواوغلی انجام شد.
۹. در آن زمان، تولیدکنندگان مناطق مختلف قالی‌بافی ایران بر روی قالی‌های اعلا‌ی خود مارک می‌زده‌اند. در مشهد نیز خواجه عبدل و محمدابراهیم مخملباف چنین می‌کردند. اما آثار نفیس بسیاری، از عبدالمحمد باقی است که نشان می‌دهد وی سال‌ها حتی بر روی قالی‌های اعلا‌ی خود هم مارک نمی‌زده است.
۱۰. برگرفته از مصاحبه اختصاصی نویسنده با احمد بزمی، همو.

■ نتیجه‌گیری

۱. با توجه به نمونه قالی‌های موجود می‌توان بیان کرد که طرح قالی‌های ایشان منتج از خطوط منحنی و نقشه قالی‌های ایشان شهری‌باف بوده است. چند قالی با طرح‌های غیرمتعارفی چون طرح‌های ترکمن و هندسی نیز موجود است. این قالی‌ها در کارگاه‌های عبدالمحمد بافته شده‌اند.
۲. پرمصرف‌ترین نقشه قالی در کارگاه برادران عمواوغلی به‌ترتیب، نقشه‌های یک‌چهارم، واگیره یا بندی، یک‌دوم و یک‌هشتم است.
۳. بیشترین طرح بافته‌شده در قالی‌های برادران عمواوغلی به‌ترتیب، طرح لچک و ترنج و بعد طرح افشان است. در قالی‌های ایشان به هیچ عنوان از طرح‌های محرابی، باغی، درختی، ابنیه، محرمات و نقش مایه‌های گل‌فرنگ، ماهی درهم و بتۀ سراسری

استفاده نشده است.

۴. از تولیدات کمیاب عمواوغلی که کمتر کسی از آن اطلاع دارد، بافت قالی تصویری است. این نمونه‌های نادر به همت عبدالمحمد و به احتمال زیاد در کارگاه اصلی او بافته شده است.
۵. در کارگاه‌های ایشان علاوه بر طرح‌های بسیار پُرکار و ظریف، طرح‌های بسیار معمولی و حتی «کف‌ساده» هم بافته شده است.
۶. ریزبافت‌بودن قالی‌ها، امکان بافت خطوطی با انحنا‌ی زیاد، دوایر کوچک، طرح‌هایی شلوغ و ریزه‌کاری‌های فراوان را مهیا می‌کند. با تمام این اوصاف در برخی از قالی‌های ریزبافت ایشان، بافته برای اجرای بی‌نقص نقوش، لازم دیده از بافت «نیم‌گره» استفاده کند.
۷. گرچه از همکاری استاد طاهرزاده بهزاد با عمواوغلی‌ها و بافت نقشه‌های قالی بهزاد در کارگاه‌های عمواوغلی مطلبی یافت نشد، نویسنده معتقد است که کارگاه‌های قالی‌بافی در نیمه اول قرن سیزده شمسی و از جمله برادران عمواوغلی به طور مستقیم یا غیرمستقیم از طرح‌های این هنرمند صاحب‌نام استفاده کرده‌اند. در این راستا با بررسی کتاب نقشه‌های قالی به طرح‌های مشابه، اقتباسی و حتی عینی بافته‌شده در قالی‌های برادران عمواوغلی دست یافته شد.
۸. گفته می‌شود مارک‌زدن عمواوغلی‌ها بر روی تولیداتشان، به‌دلیل جداشدن کارگاه‌های آن‌ها از همدیگر بوده است. با توجه به قالی‌های بافته‌شده در کارگاه‌های مختلف برادران عمواوغلی، مارک‌نداشتن گروهی از قالی‌های نفیس کارگاه‌های عبدالمحمد،^۹ مطابقت دوره زمانی بافت قالی‌های فوق و مارک‌هایشان و همچنین بررسی‌های انجام‌شده دیگر، نویسنده احتمال می‌دهد که مارک‌زدن بر روی قالی‌های ایشان از زمان بافت قالی‌های سفارش رضاخان آغاز

شده است. عبدالمحمد با توجه به تعامل انجام شده با تولیدکنندگان دیگر شهرهای ایران که در آن زمان برای دربار شاهنشاهی سفارش بافت قالی داشته‌اند و نیز شاید بنا بر نظر سفارش‌دهنده این قالی‌ها، بر روی آن‌ها مارک زده است. حتی در یک نمونه از آن‌ها نام خود و شهر بافت قالی را هم آورده است. وی از آن به بعد بر روی قالی‌هایش مارک بافته است و بعد علیخان نیز مارک خود را بر تولیداتش زده است.

۹. بیشتر قالی‌های ایشان دارای مارک است. آن‌ها در اواخر بافتن قالی، بر آن مارک می‌انداخته‌اند. به‌استثنای چند نمونه، جای مارک قالی‌های ایشان همواره در بالای قالی و در قسمت میانی بالاترین حاشیه باریک است.

۱۰. چند تخته قالیچه و کناره بسیار معمولی با مارک عمواغلی در منزل فروردین مشاهده شد که فروردین تأکید دارد آن‌ها از تولیدات علیخان و تنها یادگارهای به‌جامانده از قالی‌های پدر در خانواده است. با توجه به آن، دو نتیجه محتمل است: اول اینکه علیخان در دوره دوم فعالیت خود که سال‌ها پس از وفات عبدالمحمد بود، بر روی تولیدات خود مارک

است.

■ فهرست منابع

- مهمترین منبع این مقاله در درجه نخست، بررسی و مطالعه قالی‌های متنوع از تولیدات برادران عمواغلی و مقایسه آن‌ها و سپس مصاحبه‌های متعدد با آشنایان خاندان عمواغلی و استنتاج از صحبت‌های ایشان بوده است. این مصاحبه‌ها در سال ۱۳۸۵ در مشهد و برای یافتن پاسخی برای نکات مبهم این تحقیق صورت پذیرفته است؛ مصاحبه با خانم فروردین عمواغلی، آقایان کاظم شش‌کلانی، احمد بزمی و تورج ژوله از آن جمله است.
- جابری، محمدعلی (۱۳۷۹)، *بزرگان گمنام*، مجله قالی، سال دوم، شماره ۴.
- خوشروی‌صفت، یوسف (۱۳۶۷)، *یادگارهای ارزشمند عمواغلی*، مجله قالی ایران، سال چهارم، شماره ۳.
- ژوله، تورج (۱۳۷۵)، *برگی از قالی خراسان*، انتشارات شرکت سهامی فرش ایران، تهران.
- صوراسرافیل، شیرین (۱۳۸۱)، *طراحان فرش ایران*، نشر پیکان.
- طاهرزاده بهزاد، حسین، *نقشه‌های قالی، وزارت بازرگانی و پیشه و هنر*، چاپخانه مجلس.

«عمواغلی» زده است. شاید این عمل در خصوص برخی دیگر از تولیدات آن دوره هم انجام شده باشد. در این صورت، درمورد قالی‌های معمولی و حتی نفیس در ابعاد متعارف که مارک عمواغلی دارند، باید با دقت بیشتری تعلق‌داشتن به تولیدات کارگاه عبدالمحمد را شناسایی کرد؛ دوم، برادران عمواغلی در ابتدا هر دو بر روی تولیدات خود مارک عمواغلی را زده‌اند و بعدها علیخان با نوشتن ۱۱۰، تولیدات خود را متمایز کرده است. نویسنده با توجه به سبک و کیفیت بافته‌های فوق، احتمال مورد اول را بیشتر می‌داند.

۱۱. بزمی در مصاحبه‌اش می‌گوید: «قطب قالی‌بافی در مشهد نبود. رضاخان هم مشهد نمی‌شناخت. برای نقشه قالی‌های کاخ تهران به یک عده دستور داده شد تا در سراسر کشور طرح‌های ابتکاری بکشند. عبدالحمید صنعت‌نگار در آن زمان شاگرد بود. طرحش اول شد. او بعد از این اتفاق اسمی شد.»^{۱۰} بنابراین، یکی دیگر از دلایل مهم برای اولین سفارش قالی از طرف دربار به عبدالمحمد و معروف‌شدن قالی عمواغلی‌ها، همکاری طراح چیره‌دستی چون صنعت‌نگار بوده

- گروه پژوهش قالی ایران (۱۳۷۷ و ۱۳۷۸)، *بزرگان قالی ایران در عرصه طراحی و تولید، ماهنامه قالی ایران*، شماره ۹ و ۱۰.
- گروه نویسندگان صفحه یادها (۱۳۶۷)، *نگاهی به زندگی و آثار استاد کریم/ف*، مجله فرش ایران، نشریه اتحادیه بازرگانان ایرانی فرش دستباف آلمان غربی، سال چهارم، شماره ۳۶.
- گفت‌وگو با استاد جمشید امینی (۱۳۷۱)، *قالی ایران*، سال هشتم، شماره ۶۴.
- مهرپویا، جمشید (۱۳۶۸)، *خاطرات استاد حسین طاهرزاده بهزاد*، مجله فرش ایران، سال ششم، شماره ۴۸.

